

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: कानूनी शब्दावली

संविधान: संविधान भनेको देशको मुख्य, आधारभूत दस्तावेज हो । जसले देशमा सरकारको गठन गर्ने व्यवस्थाबारे प्रष्टाइएको हुन्छ । यो सबैभन्दा उच्च कानूनी दस्तावेज हो । संविधानका प्रावधानसँग बाझ्ने गरी कुनै कानून वा नियम पारित गर्न सकिदैन ।

संवैधानिक व्यवस्था: संवैधानिक व्यवस्थाले राज्यको केही बाध्यात्मक दायित्वको व्यवस्था गरेको हुन्छ जुन राज्यले संविधान बमोजिम गर्नेपर्छ । *निर्देशक सिद्धान्तमा हेर्नुहोस् ।*

प्रतिवादी: प्रतिवादीलाई प्रतिउत्तर दिने व्यक्ति पनि भनिन्छ, जसको विरुद्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा प्रतिवादी सरकार वा सरकारी संस्था वा एक वा एकभन्दा बढी उद्योग अथवा निर्माण विकास कार्यक्रमहरू हुन सक्छन् ।

निर्देशक सिद्धान्त: निर्देशक सिद्धान्त संविधानमा नै रहेको हुन्छ र संविधानको व्यवस्थाभन्दा फरक पनि हुन्छ । निर्देशित सिद्धान्तले राज्यले गर्नुपर्ने कामको बाटो देखाउँछ तर यसले राज्यका लागि बाध्यात्मक अवस्था सृजना गर्दैन । *संवैधानिक व्यवस्थामा हेर्नुहोस् ।*

मौलिक हकहरू: मौलिक हक संवैधानिक व्यवस्थाद्वारा व्यक्तिको लागि प्रदान गरिएको अधिकार हो । यी अधिकारहरूलाई सरकारको कुनै कार्यले उल्लंघन गर्न सक्तैन । यी सबै अधिकारहरू सबै व्यक्तिहरूलाई बराबर लागू हुन्छ । यीमध्ये धेरै कम अधिकारमात्र मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ । यसमा धेरैजसो जीवनको अधिकार, समानताको अधिकार, जीविकोपार्जन गर्न पाउने अधिकार र गोप्यताको अधिकार पर्दछन् ।

उत्तरदायित्व: उत्तरदायित्व भनेको कुनै काम गर्न वा नगर्नका लागि रहेको कानूनी उत्तरदायित्व हो । कुनै व्यक्ति वा संस्थाले गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व पूरा गरेन भने सृजना हुने कानूनी कारवाहीको भागीदारी यसभित्र पर्छ । *कठोर दायित्व हेर्नुहोस् ।*

मुद्दाको कानूनी प्रक्रिया: मुद्दाको कानूनी प्रक्रियाभित्र अदालतमा फिराद-पत्र दर्ता गर्ने र त्यसउपर कारवाही गर्ने प्रक्रिया पर्दछ । यस प्रक्रियामा अदालतमा मुद्दा दर्तादिखि मुद्दाको अदालती प्रक्रियामा हुने कुनै पनि कार्य/प्रक्रियाहरू पर्दछन् ।

हकद्वेया: कानूनी प्रक्रिया गर्न पाउने हकमा हेर्नुहोस् ।

आफैमा लागू हुन नसक्ने: निर्देशित सिद्धान्त तथा सन्धिहरू कि त आफै लागू हुने खालका हुन्छन् कि हुँदैनन् । आफै लागू हुन नसक्ने भन्नाले ती निर्देशित सिद्धान्त तथा सन्धिहरू हुन्, जुन लागू गर्न नयाँ कानून बनाउनु पर्दछ । *आफै लागू हुन सक्नेमा हेर्नुहोस् ।*

निवेदक: मुद्दा दर्ता गरेर वा सूचना दिएर अदालती कार्यका कार्य शुरू गर्ने एक जना व्यक्ति वा व्यक्तिलाई निवेदक भनिन्छ ।

प्रो. बोनो पब्लिको: प्रो बोनो पब्लिको भन्नाले सार्वजनिक (सबैको हितको लागि) हितका लागि गरिने कार्यलाई बुझाउँछ ।

कार्यविधि कानून: कार्यविधि कानून मुद्दा गर्ने प्रक्रियासँग सम्बन्धित नियमहरूको आधारमा बनेको कानून हो । यी कानूनहरूले कस्तो सूचना अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्ने र कहिले गर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसभित्र कुनै सरवान व्यवस्था नभई खाली प्रक्रिया मात्र रहेको हुन्छ । त्यो देवानी कार्यविधि कानूनसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा: कहिलेकाही यसलाई सामाजिक कार्यको मुद्दा पनि भनिन्छ । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सार्वजनिक इच्छाको पक्षको प्रतिनिधित्व गरी एउटा मुद्दाको रूप ग्रहण गरेको हुन्छ । अपराध वा नागरिकको व्यक्तिगत विषयसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूभन्दा प्रायः यो फरक हुन्छ । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा सरकारसँग निर्देशित वा सरकारको कार्यप्रति केन्द्रित हुन्छन् । उदाहरणका लागि: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाले सरकारप्रति केन्द्रित हुन्छन् जसमा सरकारलाई काम गर्न अनुरोध गर्ने, कुनै संरचना बनाउन रोक्ने, अथवा प्रदूषण रोक्ने मापदण्ड बनाउन लगाउने हुन्छ, यस्तो मुद्दा व्यक्ति विरुद्ध लागू हुँदैन । तर पनि यो संस्थागत व्यक्ति जस्तै: उद्योगका विरुद्ध लागू गर्न सकिन्छ ।

आफै लागू हुने: निर्देशित सिद्धान्त र सन्धिहरू आफै लागू हुन वा नहुन सक्छन् । आफै लागू हुने भन्नाले अरु कुनै कानून नबनाई वा लागू नगरी आफै स्वतन्त्र रूपमा लागू हुने व्यवस्था हो । आफै लागू नहुने विषय हेर्नुहोस् ।

विद्यमानता र कानूनी प्रक्रियामा पाउने हक: मुद्दा गर्न पाउने हकले कानूनी प्रक्रिया (हकद्वैया) को विद्यमानता खोज्दछ, त्यो अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्नको लागि आवश्यक हुन्छ । हकद्वैया एक देश र अर्को देश वा एक अदालत र अर्को अदालतमा फरक-फरक हुन्छ । सामान्यतया यहाँ, मुद्दा गर्ने व्यक्तिको कुनै न कुनै रूपमा अधिकारमाथि आघात परेको हुन्छ । वातावरणीय विषयमा मुद्दा गर्नका लागि तेस्रो पक्षको हकको बारेमा खुल्ला व्याख्या हुन आवश्यक छ । तेस्रो पक्षको हकद्वैया हेर्नुहोस् ।

कठोर उत्तरदायित्व: कठोर उत्तरदायित्वभित्र कुनै पनि व्यक्तिलाई उसले गरेको गलति प्रमाणित नभइकन नै कानूनी दायित्व पूरा गर्न लगाइन्छ । उदाहरणको लागि: यदि कुनै ठाउँमा कुनै दुर्घटना भयो भने त्यस ठाउँको जग्गाको धनीका आधारमा वा उद्योगका आधारमा उ आफै संलग्न नभए पनि उसले उत्तरदायी हुनुपर्छ भने त्यो कठोर उत्तर-दायित्व हुन्छ । धेरै खतरायुक्त उद्योगका धनीहरू कठोर उत्तरदायित्वका विषयवस्तु बन्न सक्छन् । उत्तरदायित्व हेर्नुहोस् ।

सो मोटो (Suo Moto): न्यायालयले आफ्नै सक्रीयतामा गर्ने कुनै पनि काम सो मोटो (Suo Moto) कार्यहरू हुन् । सो मोटो निवेदन, उदाहरणको लागि कुनै निवेदन जुन न्यायाधीश आफैले वा अदालतको अधिकृतले शुरु गरेको हुन्छ । यसमा अन्य स्वतन्त्र व्यक्तिले निवेदन गरेको हुँदैन ।

तेस्रो पक्षको हकद्वैया: तेस्रो पक्षको हकद्वैयाभित्र यसलाई तेस्रो पक्षले मुद्दा गर्छ जसलाई प्रत्यक्ष असर नपरेको हुन पनि सक्छ तर उनीहरूको सारभूत सरोकारको मुद्दा हुनुपर्छ, उदाहरणको लागि वातावरणवादी गैर-सरकारी संस्थाहरू । हकद्वैयाको भाग हेर्नुहोस् ।

रिट: अदालतले लिखित रूपमा राज्यको वा अरु कुनै कानूनी अख्तियारवाला संस्थालाई कुनै कार्य गर्नका लागि दिएको प्रभावकारी आदेश हो ।

रिट निवेदन: अदालतमा रिट आदेश जारी गर्न माग गर्दै दिइएको निवेदन । *रिट हेर्नुहोस्* ।

उत्प्रेषणको रिट: कुनै काममा प्रश्न चिन्ह खडा भयो भने उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ । उदाहरणको लागि कुनै कार्यले विवाद उत्पन्न गर्‍यो तर काम समाप्त भइसकेको छ र निवेदक उक्त विषयमा अदालतबाट पुनरावलोकन गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा उत्प्रेषणको रिट दर्ता गरिन्छ तर प्रशासकीय निकायको काम कारवाहीमा उच्च अदालतले पुनरावलोकन गरोस् भन्ने चाहनासहित निवेदकले दर्ता गरेको रिटलाई उत्प्रेषणको रिट भनिन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

परमादेशको रिट: सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिले पूरा गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व पूरा नगरेमा सो कार्य गराउनका लागि दर्ता गरिने रिटलाई परमादेशको रिट भनिन्छ । उदाहरणको लागि कानून बमोजिम वातावरण संरक्षण अधिकृतले वातावरण संरक्षणको लागि प्रदूषणको नमूना लिएर जाँच गर्ने काम गरेनन् भने सो कार्य गराउन उनी विरुद्ध परमादेशको रिट निवेदन दिन सकिन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

निषेधाज्ञाको रिट: कुनै काम समाप्त भइनसकेको अवस्थामा सो कार्यउप प्रश्नचिन्ह खडा भयो भने यस्तो काम रोक्न निषेधाज्ञाको रिट दर्ता हुन्छ । यो रिट पुनरावेदन अदालतले आफ्ना मातहतका अदालत अथवा कानूनी अधिकृतभन्दा बाहेकको व्यक्ति वा संस्था जो शक्तिमा छ, त्यसका विरुद्ध कुनै काम रोक्नका लागि प्रयोग गरिन्छ । निषेधाज्ञा, उत्प्रेषणको विपरित कुनै घर बनाउन स्वीकृति दिनुभन्दा अगाडि हुन्छ । *रिट हेर्नुहोस्* ।

अनुसूची २: सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको समीक्षा

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा भनेको के हो ?

सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा गैर-परम्परागत प्रकृतिको कानूनी कार्य हो । जसको प्रयोगबाट सार्वजनिक मौलिक हक र सरोकारको रक्षा गर्न सकिन्छ । यसमा समुदायको सामुहिक हकको सवाल हुन्छ र त्यसमा कुनै एक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष र खास असर नपरेको हुन सक्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा अन्य परम्परागत कानूनी कारवाही भन्दा निम्न तीन प्रकारबाट भिन्न छन्:

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सार्वजनिक हितलाई असर पार्ने मौलिक हकको रक्षामा मात्र केन्द्रित हुन्छन् (जस्तो कि बाँच्न पाउने हक) र व्यक्तिगत सवाल निरूपण गर्नको लागि यसको प्रयोग गर्न सकिन्न ।
२. सार्वजनिक हितको प्रतिनिधित्व गर्दै कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाद्वारा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ ।
३. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सरकारी निकाय वा अन्य नीति निर्णय गर्ने निकायका विरुद्धमा दायर गर्न सकिन्छ र यो व्यक्ति विशेषका विरुद्धमा दायर गर्न सकिदैन । तर पनि यो संगठित संस्था, जस्तै रासायनिक मल कम्पनी आदिका विरुद्धमा दायर गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा किन एउटा प्रभावकारी साधन हो ?

विभिन्न कारणहरूले गर्दा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एउटा कानूनी फड्को हो:

१. यदि विषयवस्तु सार्वजनिक सरोकारको छ भने, कुनै व्यक्तिले पनि मुद्दा दायर गर्न सक्ने हुनाले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले न्यायपालिकामा सर्वसाधारणको पहुँच अभिवृद्धि गर्दछ ।
२. यदि असफल नै भएता पनि सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले सार्वजनिक सरोकार वा अधिकारको हनन्को विषयमा ध्यानाकर्षण गराउँदछ । यसलाई आमसंचार र सामुदायिक चेतना अभिवृद्धिको एउटा साधनको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

वातावरणीय सवालको क्षेत्रमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा प्रभावकारी साधन हो । सासवामु निम्न कारणहरूले आवश्यक छ:

१. सार्वजनिक अधिकारी र निकायहरू साधन, स्रोत, कर्मचारी वा विशेषज्ञताको अभावका कारण वातावरणीय प्रणालीको रेखदेख गर्न नसकिरहेका हुन सक्छन् ।
२. राजनीतिक दबाव वा अन्य कारणहरूले गर्दा रेखदेख गर्ने निकाय कारवाही गर्न अनिच्छुक हुन सक्छन् वा आफूले नियन्त्रण गर्नुपर्ने क्रियाकलापलाई बढावा दिइरहेका हुन सक्छन् ।
३. नागरिकलाई वातावरणीय संरक्षणमा निगरानी गर्ने काम सुम्पेर सासवामुले सरकारी निकायहरूको भारलाई कम गर्दछ ।
४. वातावरणीय सवालहरूका साथै प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग तथा पहुँच बढाउने विषयमा सासवामुको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदाहरु के के छन् ?

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा जोसुकैले पनि दायर गर्न सक्छन् र यो यति अनौपचारिक छ कि केही मुद्दाहरुमा हातैले लेखेको चिठीबाट पनि मुद्दाको शुरुवात गर्न सकिन्छ । यसले गर्दा अदालतमा धेरै जनताको पहुँच बढाउनुका साथै अदालती प्रक्रियालाई सामान्यीकरण गर्न यसले मद्दत गरेको छ ।
२. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रत्यक्ष रूपमा कुनै निश्चित न्यायाधीशसमक्ष पेश गर्न सकिन्छ जसले गर्दा उक्त सवालले तुरुन्त अदालतलाई ध्यानाकर्षण गर्न सक्छ । वातावरणीय मुद्दाहरुमा समयको ज्यादै ठूलो महत्व हुन्छ किनभने दिन बित्दै जाँदा वातावरणमा भन् नराम्रो असर परिरहेको हुन्छ । सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोगले प्रत्येक न्यायाधीशलाई मुद्दा फैसला गर्न ठूलो मात्रामा स्वतन्त्रता पनि प्रदान गर्छ ।
३. मौलिक हक हनन् भएका विषयमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा सर्वोच्च अदालत वा उच्च अदालतमा सोझै दायर गर्न सकिन्छ । परम्परागत रूपमा मुद्दाहरु सबैभन्दा पहिले जिल्ला अदालतमा दायर गर्नुपर्दछ र त्यसपछि मात्र पुनरावेदन र त्यसपछि सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ । मौलिक हक हनन् भएको अवस्थामा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका विभिन्न प्रक्रियाहरु अपनाउनु पर्दैन ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका सीमाहरु के के छन् ?

१. सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको एउटा ठूलो फाईदा अदालतको स्वतन्त्रता हो । तर पनि यो एउटा ठूलो सीमा पनि हो । कुनै असहयोगी न्यायाधीश कहाँ मुद्दा परेमा निजले चाहेमा मुद्दा तुरुन्तै खारेज गर्न सक्छ ।
२. सामुदायिक सरोकारका मुद्दा केवल सरकार वा सरकारी निकायका विरुद्धमा मात्र दायर गर्न सकिन्छः
 - सामुदायिक सरोकारका मुद्दा कुनै व्यक्ति विशेषका विरुद्धमा दायर गर्न सकिदैन ।
 - त्यसैले केही देशहरु र केही अवस्थामा नीजि कम्पनी र नीजि जग्गाधनीहरुलाई सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको माध्यमद्वारा अदालतमा लान सकिदैन । यसको सट्टा सरकारी निकायका विरुद्धमा रिट निवेदन दायर गरिन्छ । उदाहरणको लागि उद्योगधन्दा राम्ररी सञ्चालन हुन नसकेकोमा तथा कुनै काम गर्न जग्गाधनीलाई रोक्न सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग गर्न सकिदैन ।
३. सामुदायिक सरोकारका मुद्दाबाट विशेष अधिकार प्राप्ति र वातावरण संरक्षण हुन सक्छ तर पनि सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एक प्रकारको कानूनी कार्य हो ।
 - केवल मान्यता प्राप्त, वैधानिक र सक्रीय न्यायपालिका भएको अवस्थामा मात्र सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रभावकारी हुन सक्दछ ।
 - भ्रष्ट र अकर्मण्य न्यायप्रणाली भएमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रयोग गर्न सकिदैन । यसको मतलब जनचेतना फैलाउन र जनपरिचालन गर्ने साधनको रूपमा पनि यसलाई प्रयोग गर्न सकिदैन भन्ने चाहिँ होइन ।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा

विश्वव्यापी रूपमा मौलिक हकको उल्लंघनदेखि वातावरणीय शिक्षाको प्रवर्द्धनसम्मको लागि सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग गरिएको छ । दक्षिण एशियामा भारतको एउटा मुद्दाले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा तथा बेफाइदाहरुलाई राम्रोसँग उजागर गरेको छ ।

भारतमा सर्वप्रथम सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग मानव अधिकारका सवालमा भएको र मूलतः सो मुद्दाहरू न्यायाधीशद्वारा नेतृत्व गरिएको र केही मात्रामा न्यायाधीशद्वारा उत्प्रेरित थिए । मौलिक हक र सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको विस्तारमा खेलेको सक्रीय भूमिकाले भारतीय न्यायालयले प्रसिद्धी पाएको छ ।

कानूनी आधार

भारतमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको विकास हुनुको कानूनी आधार भारतको संविधान हो । भारतको संविधानको धारा १४ देखि २५ सम्म व्यवस्था गरिएका मौलिक हक र स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण मुद्दाहरूमा संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकार रहेको छ । यसको मतलब यदि मौलिक हक वा स्वतन्त्रताको हनन् भएमा सोभै सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ भन्ने हो ।

सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको विस्तार

भारतीय न्यायालयले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको दुई अत्यन्त महत्वपूर्ण तरिकाबाट विस्तार गरेको छः

१. अदालतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा कसले दायर गर्न सक्दछ भन्ने नियमलाई यसले उदारतापूर्वक विस्तार गरेको छ ।
२. यसले बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत स्वच्छ, सफा वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई पनि समावेश गरेको छ ।

भारतमा मुद्दा गर्न पाउने हक

मुद्दा गर्न पाउने हकलाई हकद्वेया भनेर पनि चिनिन्छ । कुनै पनि निवेदन वा मुद्दा अदालतमा दायर गर्नको लागि मुद्दा गर्न पाउने हक हुनु अनिवार्य पक्ष हो । परम्परागत रूपमा कुनै विषयमा मुद्दा दायर गर्नको लागि त्यस्तो व्यक्ति सो समस्याबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको वा असर परेको हुनु पर्दथ्यो ।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको हकमा न्यायपालिकाले यो नियमलाई उल्ट्याइदियो । एउटा पक्ष असन्तोष वा दुःखी नभएता पनि समान विचार राख्ने व्यक्ति वा समुदायले उच्च न्यायालयमा सासुम दायर गर्न सक्ने प्रावधान भारतमा छ । विशेषतः भारतीय अदालतहरूले निम्न धारणा लिएको पाइन्छः

१. मानिसहरूलाई “चासो राख्नेहरू” वा “प्रभावित” भनी वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसैले राज्य विरुद्ध कानूनी कारवाही गर्न सक्ने गरी हकद्वेया विस्तार गरिनुपर्छ ।
२. कानून र नीति नियमको अप्रभावकारी कार्यान्वयनले गर्दा व्यक्ति तथा समूहहरू कुनै न कुनै किसिमले सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा लिई न्यायालय जाने गर्दछन् ।
३. जसले सामुदायिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्छन् उनीहरूले समाज सेवाको कार्य गरिरहेका हुन्छन् त्यसैले अदालतले त्यस्ता व्यक्ति वा समूहहरूलाई हकद्वेयाको प्राविधिक नियम तथा संकुचित व्याख्याले निरुत्साहित नबनाई प्रोत्साहन दिनु पर्दछ ।

अदालतहरू हकद्वेयाको आवश्यकतामा मात्र उदार भएका होइनन् । अदालतहरूले सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको सन्दर्भमा मुद्दाको अन्य कार्यविधिगत पक्षलाई पनि उदारीकरण गरेका छन् । उदाहरणको लागि कुनै न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरी व्यक्तिगत रूपमा पोष्टकार्ड

पठाइएमा त्यसलाई पनि रिट निवेदन सरह मानी कारवाही चलाउन सकिन्छ। यसको लागि औपचारिक कानूनी लिखत नै आवश्यक पर्दछ भन्ने हुँदैन।

भारतमा बाँच्न पाउने मौलिक हक

भारतको संविधानको धारा २१ मा भनिएको छ, “कानूनले तोकिएको प्रक्रियाबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गरिने छैन।” यसको अर्थ प्रत्येक व्यक्तिलाई बाँच्ने हक छ र सरकारले स्वेच्छाचारी रूपमा यो हकको हनन गर्न सक्दैन। संविधानमा उल्लेख गरिएको कारणबाट पनि बाँच्न पाउने हकले मौलिक हकको रूपमा मान्यता पाएको छ।

मौलिक हक संविधानमा मात्र व्याख्या गरिएको अधिकार हो र यसलाई उच्चतम संरक्षण प्रदान गरिएको हुन्छ। भारतीय न्यायालयले सर्वप्रथम दून भ्याली मुद्दामा बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत स्वच्छ तथा सफा वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई समावेश गर्ने इंगित गरेको थियो। दून भ्याली मुद्दाको रूपमा चिनिने *हरल लिटिगेसन एण्ड एनटाइटलमेण्ट सेन्टर* विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्यको मुद्दा यसको उदाहरण हो।

अदालतले पहिलोपटक सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक अन्तर्गत पर्दछ भनी प्रष्ट रूपमा *टि. दामोदर राव* विरुद्ध *एस. ओ. म्यूनिसिपल कर्पोरेशन* मुद्दामा बोलेको थियो। “वातावरण प्रदूषण र क्षयका कारण वायुमण्डलमा मन्द विष फैलिएमा पनि संविधानको धारा २१ को उल्लंघन भएको मानिन्छ” भनी अदालतले प्रष्ट रूपमा भनेको छ। अदालतको यस भनाईले बाँच्न पाउने मौलिक हक अन्तर्गत सफा तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक पनि पर्दछ भन्ने अवधारणाको विकास गरेको मानिन्छ।

सन् १९८४ देखि २००१ सम्म लगातार रूपमा मुद्दा दायर गरी दिल्लीमा डिजल इन्धनको प्रयोगमा रोक लगाउनको लागि सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोग भएको थियो।

भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा तथा सीमाहरू

क्षेत्रीय रूपमा, सम्भवतः विश्वमा नै भारत सामुदायिक सरोकारका मुद्दा प्रणालीमा सबैभन्दा विकसित छ भन्ने कुरामा दुई मत छैन। भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाको प्रयोगका कैयौं फाईदा हरू छन् भने यसका कतिपय गम्भीर सीमाहरू पनि छन्।

टेबल : ४ भारतमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दाका फाईदा र सीमाहरू

फाईदाहरू	सीमाहरू
१. निम्न कारणले कार्यविधिगत नियममा लचकता अपनाइयो - धेरै व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा दायर गर्न दिने - कम औपचारिक लिखितहरूलाई पनि कानूनी निवेदनको रूपमा स्वीकार गर्ने	१. न्यायपालिकाको धारणामा परिवर्तन आइरहेको छ । न्यायाधीशहरू सासमुप्रति निकै सचेत भइरहेका छन् । न्यायाधीशहरू सासमुलाई जनताको सेवाको रूपमा भन्दा पनि बाधा अड्चनको रूपमा लिन्छन् । सासमु कुनै एक न्यायाधीश समक्ष दायर गरिने हुनाले एउटा न्यायाधीशको नकारात्मक प्रवृत्तिले सासमु धारासायी बन्न सक्दछ ।
२. स्वच्छ वातावरणको अधिकारलाई बाँच्न पाउने मौलिक हकअन्तर्गत राखिएको छ ।	२. परम्परागत कानूनी कारवाहीभन्दा सासमु छिटो हुने भएता पनि भारतीय अदालतमा मुद्दाको ठूलो चापले गर्दा सासमुको कारवाहीमा पनि कैयौं वर्ष लाग्छ । दिल्ली वायु प्रदूषण मुद्दाको टुङ्गो लाग्न १५ वर्षभन्दा बढी समय लागेको थियो ।
३. भारतका कैयौं शहरहरूमा वायु प्रदूषण हटाउनको लागि स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रयोग गरिएको छ ।	३. अदालतलाई ठूला, महत्वका फैसला गर्ने अवसर प्राप्त हुँदा पनि तिनीहरू आफ्नो अडानको कारणले पछि हट्ने गरेका छन् । नर्मदा बाँध आयोजनाबाट दशौं हजार व्यक्ति विस्थापित हुने र यो वातावरणका लागि पनि ज्यादै हानीकारक हुने ठोस प्रमाणहरू हुँदाहुँदै पनि अदालतले बाँध निर्माणमा रोक लगाएन र बाँध निर्माण सम्पन्न भयो ।

निष्कर्ष

सामुदायिक सरोकारका मुद्दा समाधानको पूर्ण उपाय होइन तर पनि यो समुदाय र व्यक्तिलाई उपलब्ध सबैभन्दा उत्तम उपाय हो ।

यो औपचारिक कानूनी प्रक्रियाभन्दा सहज रूपमा प्राप्त हुने साधन/उपाय हो । सामुदायिक सरोकारका मुद्दाले कानून धनी र शक्तिशालीहरूको लागि मात्र हो भन्ने धारणालाई तोडेको छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि सफा तथा स्वस्थ वातावरणको हक र प्राकृतिक स्रोत साधनमा समन्यायिक पहुँच र उपभोगको संघर्षमा सामुदायिक सरोकारका मुद्दा एक मात्र पर्याप्त उपाय भने होइन । सामुदायिक सरोकारका मुद्दा संचार अभियान, समुदाय परिचालन तथा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तराष्ट्रिय रूपमा गरिने लबी, वकालत जस्ता व्यापक अभियानको एउटा अंश मात्रै हुन सक्दछ ।